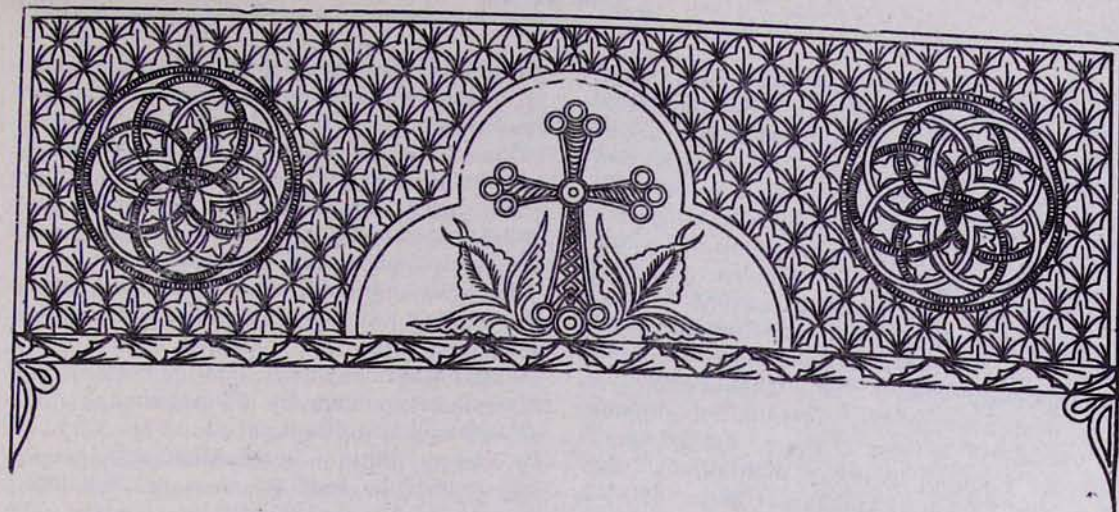

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊ. ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ

Տ Ո Ն Ք Խ Ա Զ Ի

Այս գլուխին ներքև կամփոփվին **Խաչի** և **Եկեղեցվո** տոները, որոնք իրավամբ տեղումնական կնկատվին. վասնզի, **Խաչը** լինելով **գործիք**, իսկ **Եկեղեցին** լինելով **արդյունք** փրկագործության, երկուքն ալ հավատացելոց հոգվույն մեջ կնորոգեն տեղումնական սուրբ հիշատակներ: Քրիստոնեական հավատքը պատված է զանոնք միշտ իբրև ոչ միայն նվիրական իրեր այլ գորություններ, առաջինին վրա տեսնելով իր վրա թափված արյունով արքացած խորհուրդ մը, և երկրորդին մեջ՝ փրկության գործին պլուդաբերությամբ սրբագործված կյանքը:

Խաչի տոների մեջ գլխավորն է **Խաչի վերացման տոնը**, զոր մյուս եկեղեցիները կտոնեն սեպտ. 14-ին, իսկ մենք՝ անոր մերձավոր կիրակիին, այսինքն սեպտ. 11-են 17: Խաչի վերացման տոնը պատմական խորքի մը վրա բանված գաղափարի մը պանծացումն է ինքնին: Եկեղեցական տարեգրությանց մեջ պատմականացած ավանդության մը համեմատ, խաչը երեք առիթներու մեջ հանդիսավորապես բարձրացուցված է ի տես հավատացելոց՝ փառավորվելով անոնցմե: Նախ, Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոս Հակոբոս Տյառնեղբայր առաքյալին միջոցով, որ Քրիստոսի խաչին նմանությունը

ծողովորդին ցուցադրած աստե՛ն երգած ըլլալ կավանդվի առաջին անգամ «Խաչի քո Քրիստոս, երկիրպագանեմք...» սրտառուչ տաղը: Կըսենք նմանությունը, վասնզի այդ միջոցին, երբ հրեից կողմէ քրիստոնեից դեմ մղված բուռն հալածանքներուն պատճառով խաչյալին անունն իսկ զգուշությամբ և երկյուղով կարտասանեին իրենները, հնար չէր բուն խաչափայտը հանել Գողգոթայի աղբյուսներեն, ուր առաջին օրեն թողվեցավ ան, և հրապարակային պատիվներու առարկա դարձնել: Այս ավանդությունը առ առավելն կցուցնէ թե խաչին գաղափարը և խորհուրդը առաջին իսկ օրեն որքան մեծարելի էր դարձած քրիստոնեական զգացման: Խաչին հանդիսավոր բարձրացման և հրապարակային փառավորության պատեհությունն ընծայեց անոր գլուխը Կոստանդիանոս կայսեր մոր Հեղինեի ձեռամբ 327 թվին: Այս վերջինին կողմէ եղած ստիպումներուն վրա՝ Հուդա անուն Երուսաղեմացի իրազեկ հրեա մը ցույց տվալ անոր թաքուցված տեղը, ուր գտնվեցան երեք խաչեր, որոնցմե մին փրկչականը պիտի ըլլար, իսկ մյուս երկուքը՝ երկու ավագակներունը: Ստուգելու համար ատիկա, մեռած կատանիի մը դին մտնեցուցին երեք խաչերուն ևս

ու հասկացվեցավ թե երրորդը, որուն հալո-
մովը հարություն առած էր մեռյալը, իսկա-
կան տեղումն խաչափայտն էր: Այն ատեն,
կյուրեղ եպիսկոպոս, որ Երուսաղեմի հայ-
րապետն էր, բարձրացուց զայն ի տես հա-
ժառացեղոց, որոնք երկրորդաժողովքն է-
ր: Երբ արդեն անոնք: Այս եղելության պատ-
մական միջատակն է որ կկատարվի հոկ-
տեմբեր 28-ի մերձավոր կիրակիին, **Գյուտ**
խաչ անվան ներքև, իսկ բարձրացուման և
փառավորման իմաստը խառնված է բուն
Խաչվերացի տոնին հետ: Վերջապես, խա-
չին փառավորյալ բարձրացուման երրորդ
և մեծագույն առիթն է եղած անոր **գերե-
ղարձը**: Խոսքով պարսից թագավորը՝ հու-
նաց ղեմ իր պատերազմին մեջ, 610-ին,
հաղթելով Հերակլին, Երուսաղեմն ալ գրա-
վելով գերի տարավ խաչափայտը: Հերակլ
գորածողով ըրավ և մեծ բանակով քաղեց
պարսից վրա. հայկական գունդին զորավար
էր Մեծ Գևուր, որուն միացան պարսից
հպատակ հայերն ևս: Խոսքով շարաշար
հաղթվեցավ, և ապամեղացավ իր Կալատ
Օիրո որդիին, որ նույնպես հաջորդ տարին
մեռնելով, իրեն հաջորդեց իր փեսան Խո-
րամ՝ Հերակլի օգնությամբ, որ պայման դրած
էր խաչափայտին ազատումը: Այդ պայմա-
նը ընդունված լինելով, 628-ին խաչը վերա-
դարձվեցավ քրիստոնեից. Պարսկաստանն
Կարին, Կարինեն և Գողթն և հետո մինչև
Երուսաղեմ անցկարագրելի ոգևորության
պատճառ եղավ անոր հանդիսական անցքը.
ամեն տեղ բարձրացվեցավ անկիա հալա-
տացյալներու ի մխիթարություն, առարկա
դառնալով ամենուն երկրորդաժ պաշտելու-
թյան: Կարելի է թերևս ըսել թե վերացումի
այս պարագան էր նույնիսկ որ պատճառ
տվավ Խաչվերացի տոնին, զոր այդ դեպքին
վերջն է որ հույներն սկսան կատարել սեպ-
տեմբեր 14-ին:—Խաչվերացի տոնը ամենա-
մեծ հանդիսավորությամբ կկատարվի մեր
եկեղեցվո կողմն. մասնավորապես ուշա-
գրավ է կիրակի երեկոյի Խաչվերացի **թա-
փոր-անդաստանը**, որ տեղի կունենա մեծ
շուրով: Հալանական է որ այս հանդիսավո-
րությունը չափով մը գեթ արդյունքը լինի
այն տպավորության՝ զոր խաչափայտին
գերեղարձը գործեց հայության սրտին վրա՝
Հայաստանն անցրված միջոցին: Կարևոր
դաշտին հարավ-արևելյան կողմը բարձրա-
ցող լեռներուն մեծ գագաթը **Խաչափայտ**
կրկնվեր մինչև վերջերը: Այդ լեռան սարա-
հարթին վրա, որ 9000 ոտք բարձրություն
ունի, կրխի սառնորակ ջուր մը, որ նույն ա-
տեն ոխտավայր է:

Տեղական ավանդություն մը կպատմեր թե
պարսիկները խաչը հանձնելն վերջ, զղջա-

լով, նորեն հարձակիլ փորձած են ետ առնե-
լու հաճար զայն. հալերը, խաչափայտը այն-
տեղ թողլով, իրենց ամբողջ ուժով վաճառ
են հարձակումը, ու վերադարձին տեսած են
որ խաչին հանգչեցված տեղն քիսած է այդ
վճիտ ջուրը: Նույն լեռներու ստորոտը կար
Խաչկա վանք մը, որ Խաչվերացի ատեն
մեծ ուխտավորություն կկատարվեր:

Խաչվերացի տոնը մեր հինգ տաղավար-
ներեն մին լինելով, ամենց նման ունի նախ-
ընթաց **պահքը**, որ է յոթնյակ մը ամբողջ,
ինչպես Վերափոխման և Վարդավառի տո-
ներունը: Ունի նաև իր **նավակատիքը**, **մե-
ռելոցի օրը** և **յոթնօրեքը**, որուն Գ. շ., Դ. շ., և
Ե. շ. օրերը, ինչպես և նավակատիքի շարա-
օրը եկեղեցվո տոն կկատարվին. զի խաչի
և եկեղեցվո խորհուրդները Հայկա մեծ
տարբերություն մը չունին իրարմե, քանի
որ երկուքն ալ կրկարեքին փրկագործու-
թյան գաղափարին:

Խաչի երկրորդ գլխավոր տոնն է **Խաչ-
գյուտը**, զոր արդեն միջատակած եղանք
վերև, Խաչվերացի մանրամասնությանց առ-
թիվ:

Երրորդն է **Խաչի երևման տոնը**, զոր
հույներ կկատարեն մայիս 7-ին, իսկ մենք
Հինանց Ե կիրակիին: Այդ տոնակատարու-
թյունը միջատակությունն է պարզապես խա-
չի նշանին երկնից վրա հրաշալի երևումին,
որ 351-ին տեղի ունեցավ Երուսաղեմի վրա
Գողգոթայեն մինչև Զիթենյաց լեռ տարած-
ված խաչանշան պայծառությամբ մը, որ ա-
վելի փայլուն էր քան արևուն լույսը: Զայն
տեսան ամենքը, ժողովուրդ և կղեր, որոնք
եկեղեցի փութալով գոհություն մատուցին
Աստուծո, իրենց պարզված այս հրաշալի
մխիթարության համար: Ժամանակին Երու-
սաղեմի պատրիարքը, Կյուրեղ, այս առթիվ
հատուկ թուղթ մը գրեց Կոստանդնուպոլս
Կոստանդ կայսեր, որ դատապարտված
արիտականությունը վերականգնելով եկե-
ղեցվո ներքին խաղաղության դեմ մեծ
վտանգ մը կպատրաստեր, և ողորական
քաղցր ոճով քաջ խստադատ նկատողու-
թյամբ մատնանիշ կընէր անոր՝ իր հոր
Մեծ Կոստանդինոսի պաշտպանած դա-
վանության ողորափառ ճշմարտությունը,
միևնույն ատեն այս երևումն ալ ապացույց
մը հանել փորձելով այդ մասին: Այդ թուղ-
թեն թարգմանությունը կկարդացվի մեր ե-
կեղեցվո մեջ, տոնին օրը, անդաստանի ա-
վետարանեն առաջ:

Խաչի տոներուն վերջինն է Վարագա
խաչի տոնը: Նախորդ մյուս տոները հա-
սարակաց էին բոլոր եկեղեցիներուն, այս
վերջինը միայն մենք կտոնենք. մեզի հա-
տուկ է ան. մե՛ր խաչի տոնը, ավելի միշտ՝

մեր խաչին տոնն է ան, վասնզի բոլորովին ազգային հիշատակի մը պանծացումն է:— Է դարու ճիշտ կիսուն, **Վարագա** լերան կողերուն վրա ճգնող մենակյաց մը, Թողիկ, գիշեր մը տեսավ տեսիլքի մեջ որ Վարագա ծայրուտ գագաթին վրա կազմված է տասներկու այրներով տաճար մը, մեջտեղը լուսասփյուռ խաչով. քիչ ետքը այդ լուսավոր ձևը ինքնին փոխադրվելով դեպի վար, եկավ ամփոփվեցավ Վարագա վանքի սեղանին վրա: Թողիկ և իր աշակերտը Հովել փութացին եկեղեցի և երկրպագեցին լուսափայլ մասունքին որ խաչափայտեն մասնիկ մըն էր այն աճշուշտ, ինչպես առաջին վայրկյանեն խորհեցան իրենք, գոր **ս. Հռիփսիմե** կույս և ընկերուհիները իրենց հետ ունեին այդ բարձունքին վրա ճգնած ատեննին, և գոր հոն ճգնող քահանաներու խնամքին հանձնած էին՝ հալածանքի հետեւանքով այդ վայրերեն հեռացած ատեննին: Իսկ քահանաներուն վախճանումեն վերջ մասունքը անծանոթ մնացած էր իր թողված տեղը, և շատեր՝ անոր սիրով՝ հոն անցուցեր էին, ինչպես Թողիկ և Հովել, իրենց ճգնողական կյանքը, անոր հայտնությունը խընդրելով միշտ Աստուծոմե: Թողիկի եղած այս աստվածային հայտնության լուրը մեծ խանդավառություն հառաջ բերավ Վասպուրականի մեջ: Ժամանակին կաթողիկոսը, Ներսես **Գ. Շինող** մականվանյալ, փութաց Վարագ, Թեոդորոսի որդի Վարդ Ռշտունի կամ Վարդ Պատրիկ սպարապետին հետ, և հաստատելով մասունքին ստուգությունը և պատմական մանրամասնությունները, տնօրինեց որ ամեն տարի, սեպտեմբեր 28-ի մերձավոր կիրակիին, կամ Խաչվերացի տոնեն երկու շաբաթ վերջ, կատարվի Վարագա խաչի տոնախմբությունը: Թերևս այդ առթիվ ինքն իսկ հորինեց նաև «Նշանաւ ամենայաղո խաչիդ» հոգեգմայլ շարականը, որ մեր ամենեն արտառուչ եկեղեցական երգերեն մին է և ամենեն ավելի ժողովրդականացածներեն: Ի դեպ է թերևս ավելցնել

հոս թե այս տոնին կազմությունն ու հաստատումը ավելի ճիշտ պիտի լիներ բացառելով ժամանակին պատմական հանգամանքներով, որոնց մեջ հայ ժողովուրդը իր ազգային և կրոնական կյանքին համար նոր և անեղագույն վտանգ մը կզգար: Այդ վտանգին դեմ հոգևորապես սպարազինվելու իր ճիգին հանդեսն է այս տոնը:

Վարագա ս. Նշանի մասունքին մասին իբրև պատմական լրացուցիչ տեղեկություն ավելորդ չըլլա հոս հիշել թե Թողիկի հայտնվածը մնաց նախ Վարագա վանքի եկեղեցիին մեջ. ապա փոխադրվեցավ ներքին Վարագի կամ ս. Նշան վանուց եկեղեցին, որ մնաց մինչև 1021: Այդ թվականին, երբ Վասպուրականի Արծրունի թագավորն Սենեքերիմ գաղթեց Սեբաստիա, իրեն հետ տարավ խաչի մասունքը, և դրավ հոն կառուցած ս. Նշան վանուց եկեղեցիին մեջ: Բայց, իր կտակին համաձայն, իր մահեն ետքը, 1026-ին, իր մարմինն հետ ս. Նշանն ալ փոխադրվեցավ Վարագ, որ և մնաց մինչև 1651: Այդ տարին, Խոշաբ գավառին տիրող Սյունյեման և Չոմար փաշա անուն բռնավորներ Վարագա վանքը կողոպտելով ավագ ս. Նշանն ալ տարին իբր կողոպուտ. բայց երկուքն ալ չարաչար վախճան ունեցան. իրենց հաջորդը Իսրահիմ պեյ, տեսնելով որ այդ նվիրագործ ավարը դժբախտությանց միայն պատճառ է եղած, ուզեց զայն հանձնել Հոգվոց վանքի վանահայր Պետրոս եպիսկոպոսի, որ պնդեց թե պետք է հանձնվի հոն ոսկից առնված է: Իսրահիմի հրամանին վրա, վանեցիք եկան այն ատեն և առնելով սրբությունը, փոխանակ վանքի եկեղեցիին՝ ավելի ապահով նկատեցին քաղաքի ս. Տիրամայր եկեղեցին. հոն զետեղեցին զայն. այս պատճառով նույն եկեղեցին հետ այնու սկսավ կոչվիլ ս. Նշան, մինչև վերջերը հոն կպահվեր նվիրական մասունքը:

(«Սուրբք և տոնք», Երուսաղեմ, 1989, էջ 818—828):

